

<https://doi.org/10.18778/0208-6050.65.06>

Paweł Olszewski

KWESTIE FRANCUSKIEJ POMOCY WOJSKOWEJ DLA REPUBLIK ZAKAUKASKICH W LATACH 1919–1921

Okres po pierwszej wojnie światowej to czas wielu istotnych przeobrażeń. W wyniku dwóch rewolucji w Rosji w roku 1917 oraz zakończenia zmagania militarnych wojny światowej doszło do upadku dwóch dawnych imperiów: Rosji i Turcji. Były one do tej pory istotnymi czynnikami, mającymi znaczny wpływ na stan stosunków na dużym obszarze Europy i Azji. Ich upadek zmusił mocarstwa zwycięskiej w pierwszej wojnie światowej koalicji: Francję, Wielką Brytanię, Włochy i Stany Zjednoczone do określenia swojego stosunku wobec gwałtownych zmian politycznych, gospodarczych i społecznych zachodzących na obszarach tych dwóch państw¹. Terenami granicznymi między Europą i Azją, wchodzącymi częściowo w skład Rosji Romanowych i Imperium Ottomańskiego, był obszar Zakaukazia. Jego wielkie znaczenie geopolityczne oraz gospodarcze sprawiło, iż Sprzymierzeni musieli określić swoją politykę wobec państw tego regionu: Demokratycznych Republik Azerbejdżanu, Armenii i Gruzji. Istniały one jako niepodległe organizmy państwowe w okresie: od maja 1918 do kwietnia 1920 r. w przypadku Azerbejdżanu; do początków grudnia 1920 r. – Armenia oraz do połowy marca 1921 r. – Gruzja.

Rosyjska wojna domowa oraz gwałtowne przeobrażenia militarno-polityczne na ziemiach dawnego Imperium ottomańskiego sprawiły, iż jedyną realną władzę w tej części świata posiadały te państwa i ośrodki wojskowo-polityczne, które dysponowały dobrze wyszkolonymi, uzbrojonymi oraz licznymi siłami zbrojnymi. Formacjami, które były zdolne do zapanowania nad zdezorganizowaną, niejasną sytuacją wojskowo-polityczną na obszarach Rosji południowej, Kaukazu, Zakaukazia, we wschodnich prowincjach tureckich oraz w północnej Persji. Dlatego też, przynajmniej w początkach omawianego okresu, najbardziej istotne były wojskowe aspekty polityki zwycięskich mocarstw wobec tego regionu.

¹ Japonia w niniejszym artykule została pominięta z uwagi na brak zainteresowania tego mocarstwa Zakaukaziem.

Wśród problemów militarnych, obok kwestii obecności sił zbrojnych jednego ze zwycięskich mocarstw na tym terenie, pojawiła się również sprawa udzielenia krajom zakaukaskim wsparcia w formie dostaw sprzętu wojskowego oraz instruktorów. Ich celem było lepsze zorganizowanie i wzmocnienie armii państw tego regionu, aby wystąpiły przeciwko rozszerzającemu się (zwłaszcza od początku 1920 r.) zagrożeniu ze strony inwazji bolszewików od północy oraz ekspansji tureckiego ruchu nacjonalistycznego od południa i południowego wschodu.

Z uwagi na największe zainteresowanie Francji i Zjednoczonego Królestwa w kształtowaniu stosunków w Rosji południowej, a także rozszerzenie i ugruntowanie swoich wpływów na obszarze Bliskiego i Środkowego Wschodu, te dwa mocarstwa odegrały największą rolę w kształtowaniu zarówno generalnej polityki aliantów wobec Zakaukazia, jak i jej aspektu militarnego.

Kwestia francuskich dostaw sprzętu wojskowego dla Zakaukazia wydaje się ważna z uwagi na brak w historiografii – w szczególności polskiej – szerszych informacji o tym problemie.

W wyniku zakończenia działań wojskowych, na mocy porozumienia rozejmowego podpisanego przez Sprzymierzonych z Turcją w Mudros 30 października 1918 oraz na podstawie układu angielsko-francuskiego z 23 grudnia 1917 r. (potwierzonego w połowie listopada 1918 r.) o podziale stref wpływów w Rosji, teren Zakaukazia w okresie od listopada 1918 do stycznia 1919 r. zajął 25-tysięczny kontyngent wojsk Imperium Brytyjskiego². Oficjalnym celem tej *de facto* okupacji było zapewnienie porządku wewnętrznego na tym obszarze. Faktycznie natomiast chodziło o umożliwienie eksploatacji bogactw naturalnych regionu (głównie ropy i manganu), a ponadto o ułatwienie dostaw zaopatrzenia liniami kolejowymi Zakaukazia dla popieranych przez Sprzymierzonych formacji Armii Ochotniczej operującej na południu Rosji.

Szybko jednak okazało się, że na skutek uwarunkowań wewnętrznych na Wyspach Brytyjskich (silnych nastrojów pacyfistycznych i związanych z tym tendencji ograniczania bezpośredniej interwencji w wojnę domową w Rosji), zagrożenia interesów brytyjskich na innych obszarach Azji – zwłaszcza w Persji, Mezopotamii oraz w Indiach, a także wysokich kosztów finansowych stacjonowania tych formacji zbrojnych na Zakaukaziu, Anglicy zaczęli wycofywać swoje wojska z regionu. Ewakuacja większości oddziałów

² Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Nantes (dalej MAE N), Londres B, vol. 39; Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris (dalej MAE P), Europe, URSS, vol. 833, s. 120; Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First Series (dalej DBFP), vol. III, London 1949, s. 482; R. G. Brinkley, *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia 1917–1921. A Study in the Politics and Diplomacy of the Russian Civil War*, Notre Dame 1966, s. 100, przyp. 100.

zakończyła się w końcu października 1919 r. Jedynie na początku lipca 1920 r. w Batumi stacjonował niewielki, dwutysięczny oddział brytyjski.

Do czasu wycofania Brytyjczyków dyplomaci zachodni próbowali znaleźć inne państwo alianckie gotowe do zaznaczenia obecności militarnej na części lub całości Zakaukazia. W okresie od stycznia do października 1919 r. rozważano kandydatury: Stanów Zjednoczonych, Włoch oraz Francji. Jednak ostatecznie żadne z mocarstw nie wysłało do tego regionu swoich oddziałów. Obawiano się – obok zbyt wysokich kosztów finansowych ewentualnej ekspedycji – trwałego zaangażowania militarno-politycznego w skomplikowane stosunki na tych ziemiach i na obszarach sąsiadujących z Zakaukaziem od północy i południa.

Ententa zdawała sobie sprawę z konieczności wzmocnienia militarnego młodych republik zakaukaskich, aby nie zanurzyły się w stan chaosu, jaki panował w południowej Rosji i Anatolii. Dlatego też zaczęto rozważać możliwość dostaw pomocy militarnej dla rządów tych państw. Ponadto liczone, iż w przypadku, gdy pomoc wojskowa napłynie z Zachodu, Sprzymierzeni wzmocnią swoje wpływy w tym regionie.

Spośród republik zakaukaskich najbardziej podatna na oddziaływanie Sprzymierzonych wydawała się być Armenia. Znajdowała się ona w najtrudniejszej sytuacji militarnej, tocząc spory graniczne ze wszystkimi sąsiadami. Wśród tych konfliktów szczególnie groźne były walki z Azerbejdżanem o Górny Karabach i Zangezur oraz starcia z kemalistami, wynikające z nieustalonego przebiegu granicy ormiańsko-tureckiej na obszarach wschodnich, ormiańskich prowincji Turcji. Wobec Ormian przychylnie była również nastawiona (zwłaszcza w początkach omawianego okresu) opinia publiczna zwycięskich mocarstw. Pod wpływem informacji o rzeziach Ormian dokonanych przez Turków w okresie pierwszej wojny światowej domagała się ona korzystnego dla tej ludności rozwiązania problemu wydzielenia jej spod władzy rządu sułtańskiego i udzielenia pomocy w stworzeniu niepodległego państwa.

Złe położenie militarne Armenii powodowało, iż już na przełomie czerwca i lipca 1919 r. rząd erewański skierował prośbę do rządu Francji o zgodę na zakup między innymi 10 tys. karabinów. Dopiero w połowie września Paryż wyraził zgodę na zakup przez Ormian bliżej nieokreślonego rodzaju sprzętu wojskowego w tym kraju³.

Przychylna, przynajmniej formalnie postawa rządu Georges'a Clemenceau (a także gabinetu Dawida Lloyd George'a) wobec dostaw sprzętu wojskowego do republiki erewańskiej wyraźnie kontrastowała z niechętnym, a nawet

³ Na sumę 8 mln franków – MAE P, Europe URSS, vol. 644, s. 1, s. 117. Na początku września 1919 r. rząd Armenii dostał również 1 mln sztuk amunicji od Wielkiej Brytanii – DBFP, vol. III, s. 548–549.

wrogim stanowiskiem Paryża wobec dostaw tego samego rodzaju pomocy do Azerbejdżanu. Jego wyrazem był między innymi brak reakcji na propozycję zakupu broni wystosowaną przez przedstawicieli Azerbejdżanu w początkach listopada 1919 r. Obawiano się, aby sprzedana broń nie została wykorzystana przez Azerów przeciwko Ormianom w sporach terytorialnych. Analogiczne stanowisko przyjęła Wielka Brytania i Włochy⁴.

Podobnie z brakiem odzewu ze strony władz francuskich spotkała się propozycja zakupu przez rząd bakijski między innymi 100 tys. karabinów oraz 14 samolotów⁵.

Niechętnie stanowisko nie tylko Paryża, ale i innych mocarstw związane było również z brakiem zaufania polityków alianckich co do prozachodniej i antybolszewickiej postawy kół kierowniczych Azerbejdżanu. Wynikało to po części z dochodzących do Europy (zwłaszcza w końcu 1919 r.) informacji na temat silnych tendencji proradzieckich wśród części elit politycznych tej republiki, na tle zmian sytuacji na południu Rosji. Od końca października 1919 r. doszło do pogorszenia pozycji militarno-politycznej formacji „białych” i wzrostu roli Rosji Radzieckiej na tych obszarach w wyniku sukcesów Armii Czerwonej w jej ofensywie przeciwko formacjom generała Antona Denikina.

Taki stan stosunków powodował, iż Sprzymierzeni zaczęli zmieniać swoją postawę wobec kwestii interwencji w wojnę wewnętrzną w Rosji. Jednym z tego przejawów były decyzje o udzieleniu szerszego wsparcia polityczno-wojskowego państwom Zakaukazia, aby za pomocą dostaw sprzętu wojskowego z Zachodu próbowały stworzyć barierę militarną przeciwko atakowi „czerwonych” na Południe. Pomoc w tego typu wyposażeniu dla państw Zakaukazia, traktowana dotychczas przez Aliantów jedynie jako pochodna dostaw wojskowych dla Denikina, zaczęła nabierać większego znaczenia.

Próba politycznego wzmocnienia republik zakaukaskich były podjęte 10 i 19 stycznia 1920 r. decyzje o ich uznaniu *de facto* przez aliantów⁶. W trakcie obrad Konferencji Pokojowej, 19 stycznia 1920 r. zdecydowano się również na dostawy broni, amunicji oraz żywności dla państw tego regionu. Decyzja znalazła wyraz w rezolucji, w której ponadto wskazano, iż zwycięskie mocarstwa nie były w stanie wysłać własnych sił wojskowych na Zakaukazie. W związku z tym, iż dokument ten podpisali reprezentanci Francji i Wielkiej Brytanii, w następnych miesiącach głównie do tych

⁴ MAE P, Europe URSS, vol. 638.

⁵ Reprezentant Paryża na Zakaukaziu próbował przekonywać swój rząd, aby jednak wykorzystał tę ofertę, gdyż umożliwiłoby to umocnienie pozycji gospodarczej Francji w Azerbejdżanie – MAE P, Europe URSS, vol. 638.

⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference 1919 (dalej PRFRUS PPC), vol. IX, s. 958–959.

moocarstw zwracano się z prośbą o udzielenie tego rodzaju wsparcia i to one odegrały największą rolę w dostawach sprzętu wojskowego. Takie brzmienie rezolucji związane było z silnymi tendencjami do rezygnacji z bezpośredniej ingerencji w dawnych domenach Romanowych, powszechnymi we wszystkich państwach sojusznicznych⁷.

Pomimo tej rezolucji zarówno Francja, jak i Anglia początkowo nie odpowiadały na kierowane do nich prośby reprezentantów republik zakaukaskich w sprawie dostaw materiału wojskowego. Przykładem tego był chociażby apel delegacji Azerbejdżanu do ambasadora Francji w Londynie z 19 lutego 1920 r. o pomoc wojskową dla Baku w związku z pogarszającą się sytuacją na Zakaukaziu. Politycy azerscy podkreślali, iż wsparcie to leży w interesie samych Sprzymierzonych, którzy mogą za nie uzyskać różnego rodzaju korzyści o charakterze gospodarczym⁸. Prośba ta uległa skonkretyzowaniu w propozycji rządu Azerbejdżanu z 12 marca 1920 przekazanej władzom francuskim. Dotyczyła ona wysłania instruktorów oraz różnego rodzaju narzędzi i urządzeń dla będącej w fazie formowania się floty morskiej Azerbejdżanu (liczącej zaledwie 3 kanonierki oraz 1 uzbrojony jacht i 117 osób personelu). Celem tej pomocy miało być przede wszystkim dobrojenie statków przejętych z dawnej floty rosyjskiej Morza Kaspijskiego⁹. Strona francuska nie spieszyła się z realizacją tego zamówienia. Związane to było z niepewną sytuacją polityczną w Azerbejdżanie, a także wynikiem ze znacznej skali tego kontraktu¹⁰.

Francja, pomimo deklaracji o dostawach broni dla Zakaukazia, nie była całkowicie przekonana o zasadności jej wysłania¹¹. W związku z klęskami

⁷ Deklaracji nie podpisał przedstawiciel Włoch, ponieważ parlament tego mocarstwa podjął decyzje o przerwaniu dalszej ingerencji w Rosji. Ponadto zabrakło podpisu reprezentanta Waszyngtonu, gdyż Stany Zjednoczone wycofały się z formalnego udziału w Konferencji Pokojowej – PRFRUS PPC, vol. IX, s. 899–901; DBFP, vol. III, s. 766, s. 768.

⁸ MAE N, Londres B, vol. 50.

⁹ Flota azerbejdżańska potrzebowała mechaników, kanonierów oraz instruktorów: oficera marynarki, oficera-mechanika, rusznikarza, ponadto liczone na dostawy kutrów torpedowych, dział 120 mm do obrony wybrzeża, dział 75 mm przeznaczonych do zamontowania na statkach, 12 hydroplanów, 6 samolotów, 6 łodzi podwodnych o bliskim zasięgu, dział morskich dalekiego zasięgu, radiostacji, skafandrów dla pletwonurków oraz urządzeń i narzędzi do remontu statków – MAE P, Europe URSS, vol. 638, s. 220–223.

¹⁰ O czym świadczyło chociażby pytanie: czy zasadna jest w obecnej sytuacji politycznej i finansowej zgoda na tego rodzaju kontrakt przekazana 8 IV 1920 z Ministerstwa Marynarki do Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji – MAE P, Europe URSS, vol. 644, s. 16.

¹¹ Na przykład Nota ambasadora Francji w Rzymie do ministra spraw zagranicznych Włoch z 20 I 1920 w związku z informacją o zakupie przez Azerbejdżan w Italii broni i amunicji w zamian za mazut. W dokumencie tym wyrażono obawę, by zakupiona we Włoszech broń nie posłużyła do podsycania konfliktów terytorialnych między republikami zakaukaskimi albo nie była skierowana przeciwko „ochotnikom”. Ponadto o takiej postawie świadczy również informacja o porozumieniu Francji z rządem angielskim na temat powstrzymania

Denikina, od przełomu marca i kwietnia 1920 r., zauważalna była narastająca obawa, zwłaszcza wśród przedstawicieli wojskowych wielkich mocarstw, iż obszar Zakaukazja będzie wkrótce zajęty przez idące za cofającymi się oddziałami „ochotników” formacje Armii Czerwonej. Wydawało się, iż to niebezpieczeństwo najgroźniejsze było od strony Baku, ze względu na mało stabilny rząd azerski.

W dniu 27 kwietnia 1920 r. doszło do wprowadzenia władzy radzieckiej w Azerbejdżanie i w związku z tym problem dostaw broni do tego państwa stał się nieaktualny. Natomiast jeszcze bardziej paląca stała się kwestia pomocy wojskowej dla Gruzji i Armenii.

Na kilka dni przed sowietyzacją bakijskiej republiki, w trakcie konferencji międzyalianckiej w San Remo reprezentanci Londynu, Paryża oraz Rzymu dokonali oceny sytuacji na Zakaukaziu. Zdominowało ją przekonanie o negatywnej wartości bojowej armii gruzińskiej i ormiańskiej oraz obawy przed kosztownym i długotrwałym zaangażowaniem wojskowym w Armenii. Wnioski te spowodowały, iż uczestnicy tych spotkań opowiedzieli się jedynie za wysłaniem pomocy materiałowej dla obydwu republik¹². Taka ocena wartości bojowej formacji wojskowych tych republik i ich niepewności ideologicznej – szczególnie mocno podkreślana w przypadku oddziałów gruzińskich – sprawiała, iż kwestia dostaw pomocy ciągle nie wychodziła poza sferę rozważań teoretycznych, pomimo iż również na samym Zakaukaziu sytuacja uległa gwałtownemu pogorszeniu. Szanse Gruzji i Armenii na uzyskanie pomocy wojskowej dodatkowo zmalały po decyzji Aliantów z 26 kwietnia 1920 r. o ograniczeniu interwencji w Rosji¹³.

W początkach maja 1920 r. siły zbrojne sowieckiego Azerbejdżanu przy wydatnej pomocy Armii Czerwonej zaatakowały obszar Gruzji i Armenii. Obawa Sprzymierzonych, aby nie doszło do rozszerzenia wpływów bolszewików na sąsiadujące z bakijską republiką obszary Zakaukazja, miała istotne znaczenie dla biegu sprawy pomocy dla Tbilisi i Erewania. Wyrazem tego była podjęta przez premiera Francji Alexandra Milleranda 1 czerwca 1920 r. decyzja o wysłaniu z „zapasów bułgarskich” 20 tys. karabinów

się od dostaw broni do tych państw zakaukaskich i sugestią, aby Rzym przyjął takie samo stanowisko. Podobny do azerbejdżańskiego apel wystosował prezydent Gruzji Noe Żordania do przedstawicieli Włoch, Francji i Anglii 23 III 1920 r. – zob. MAE N, Rome A, vol. 626; DBFP, vol. XII, s. 580–581. Por. analogiczny apel rządu bakijskiego do Anglii z 21 III 1920 r., który spotkał się z wymijającą odpowiedzią przedstawiciela Foreign Office – DBFP, vol. XII, s. 569–571.

¹² DBFP, vol. VIII, s. 122–131. Na tę decyzję miały również wpływ apele reprezentantów Tbilisi i Erewania o udzielenie pomocy tylko w formie sprzętu wojennego, gdyż państwa te dysponują wystarczającym potencjałem osobowym dla stworzenia silnych formacji zbrojnych – PRFRUS PPC, vol. IX, s. 892–897; DBFP, vol. VIII, s. 117–119.

¹³ MAE N, Londres B, vol. 49.

i 10 mln sztuk amunicji do Armenii przez port Batumi¹⁴. Francuskie władze wojskowe na Zakaukaziu miały zabezpieczyć ich transport tak, aby ten sprzęt nie wpadł w ręce kemalistów lub bolszewików¹⁵. Akcja ta była odpowiedzią na liczne apele o pomoc kierowane przez delegację Armenii do Konferencji Pokojowej¹⁶. Ponadto władze paryskie 24 czerwca 1920 r. zgodziły się na dostawy dawnej broni bułgarskiej także dla Gruzji¹⁷.

Jednak pierwsze znaczne dostawy broni na Zakaukazie miały miejsce dopiero w połowie lipca 1920 r. Pochodziły z zapasów brytyjskich i były przeznaczone dla Armenii¹⁸. Poza tym transportem, który przyczynił się do częściowego polepszenia położenia oddziałów ormiańskich w ich zmaganiach z bolszewikami, Sprzymierzeni do początku września 1920 r. nie przekazali żadnych większych dostaw broni państwowemu regionu.

¹⁴ „Zapasy bułgarskie” to broń i amunicja z armii bułgarskiej, którą na mocy traktatu pokojowego w Neuilly-sur-Seine z 27 XI 1919 r. Bułgaria przekazała Sprzymierzonym.

¹⁵ Zostało ono wydane 6 VI 1920 r. przez premiera Francji – MAE P, Europe URSS, vol. 644, s. 30.

¹⁶ MAE P, Europe URSS, vol. 644, s. 60.

¹⁷ MAE P, Europe URSS, vol. 655, s. 15–16. Decyzję tę można powiązać z wizytami na Quai d'Orsay przedstawicieli Gruzji, między innymi rozmowa członka delegacji gruzińskiej z przedstawicielem ministerstwa spraw zagranicznych Francji 19 V 1920 r. oraz wizyta Nikołaja Tczcheidze – przewodniczącego delegacji mieńszewickiej republiki w Paryżu oraz generała Ilięgo Odiszelidze – wiceministra spraw wojskowych Gruzji 8 VI 1920 r. W trakcie obydwu spotkań reprezentanci młodego państwa prosili o dostawy sprzętu wojskowego do Gruzji. Proponowali zapłacić za ten sprzęt częściowo gotówką uzyskaną ze sprzedaży surowców będących własnością Gruzji, a zmagazynowanych między innymi w Anglii. Sumy uzyskane w ten sposób wynosiłyby około 20 mln franków francuskich. Resztę należności proponowano uregulować w formie pożyczki od rządu Francji. Planowano ją spłacić w ciągu 6 miesięcy w wyniku dostaw surowców: manganu, kokonów jedwabników, wełny i drewna – MAE P, Europe URSS, vol. 655, s. 4–7, s. 11–12. Podobny charakter nosiło pismo przewodniczącego Delegacji Gruzji na Konferencję Pokojową w Paryżu do ministra wojny Republiki Francuskiej z 11 V 1920 r. oraz pismo tego samego polityka skierowane do ministra spraw zagranicznych Francji z 21 VI 1920 r. Poruszano w nich również kwestię przyjęcia do francuskich szkół wojskowych oficerów z armii gruzińskiej w celu podwyższenia ich kwalifikacji – między innymi do École Supérieure de Guerre. Ponadto zwracano się z prośbą o przekazanie francuskiej literatury wojskowej – MAE P, Europe URSS, vol. 654, s. 23–24; AR, vol. 87. Podobną prośbę o wsparcie w wyposażeniu wojskowym delegacja Gruzji skierowała do rządu brytyjskiego, w trakcie rozmowy z przedstawicielem Foreign Office 11 V 1920 r. – DBFP, vol. XII, s. 607. Istniały również projekty przekazania państwom zakaukaskim części broni z dawnych dostaw dla Denikina, która miała być oddana Wranglowi: inf. z 21 V 1920 – DBFP, vol. XII, s. 607.

¹⁸ Dostarczono 25 tys. karabinów, 56 mln sztuk naboju oraz kompletne wyposażenie dla 40 tys. żołnierzy, Gruzja dostała 27% całej dostawy. Ciekawe, że od momentu pierwszej informacji o wysłaniu tego transportu przekazanej przedstawicielowi Anglii w Tbilisi (inf. z Foreign Office z 26 V 1920 r.) minęły prawie 2 miesiące. Tak długi okres od momentu podjęcia decyzji do chwili zrealizowania dostaw (jeśli w ogóle były realizowane) był charakterystyczny dla postępowania Sprzymierzonych w całym okresie do rozpoczęcia sowietyzacji najpierw Armenii, a potem Gruzji – MAE P, Europe URSS, vol. 644, s. 97; Ministère de la Defense, Service Historique de l'Armée de Terre, Château de Vincennes (dalej AA), Série 20N (dalej 20N), vol. 186.

Francja pomimo podjętej jeszcze 1 czerwca 1920 r. decyzji o wysłaniu 10 tys. karabinów i 20 mln sztuk naboju na Zakaukazie, przekazała tylko niewielkie jej ilości¹⁹. Wynikało to z faktu jej zaangażowania się w dostawy pomocy dla Wrangla²⁰ oraz w przesyłanie materiałów wojennych do Polski²¹. Istotnym powodem braku tych dostaw były również trudności z uregulowaniem sposobu zapłaty²². Kwestię tę komplikował fakt, iż obok dostaw broni równie ważne, a może nawet ważniejsze były zakupy żywności. Na ich opłacenie szła większa część dochodów ze sprzedaży surowców, które Gruzja i Armenia były w stanie wyeksportować. Nabywano za nie głównie produkty żywnościowe oraz towary przemysłowe pierwszej potrzeby. Część tych pieniędzy trzeba było także przeznaczyć na inwestycje w infrastrukturę przemysłową (zwłaszcza rozwój przemysłu wydobywczego oraz rozwój transportu). Ponadto na zaspokojenie bieżących potrzeb żywnościowych oraz inwestycje planowano przeznaczyć większość kredytów, o które starali się przedstawiciele obydwu państw w Europie (na przykład minister finansów Gruzji Konstanty Kandelaki, który w specjalnej misji gospodarczej od maja 1920 r. przebywał w państwach Europy Zachodniej²³).

Ponieważ większość dotychczasowego zaopatrzenia wojskowego była przekazywana Armenii – szczególnie zainteresowana w jego dostawach była Gruzja, która oceniała swoje potrzeby na 80 tys. karabinów i 60 mln sztuk amunicji²⁴. Poszukując możliwości dostarczenia tak dużej ilości uzbrojenia Sprzymierzeni nadal rozważali kwestię ich dostaw z „zapasów bułgarskich”, a także z dawnych, nie wykorzystanych zapasów rosyjskich znajdujących się w Rumunii²⁵. Zaczęły one, w formie częściowo bezpłatnej, przybywać do Poti od początku września 1920 r. Pierwszy transport, który został wyładowany w tym porcie 9 września 1920 r. obejmował 3 tys. karabinów i 11 566,9 tys. sztuk naboju. Został on równo podzielony między Gruzją i Armenią. W sumie do 2 listopada 1920 r. z dawnego wyposażenia armii

¹⁹ MAE P, *Levant Armenie*, vol. 12, s. 81.

²⁰ Francja uznała *de facto* rząd Wrangla 11 VIII 1920 r.

²¹ Por. J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919–1922)*, Warszawa 1970, s. 201–204.

²² Tak przynajmniej wynikało z pisma ministra wojny Francji do przedstawiciela wojskowego tego mocarstwa na Zakaukaziu z 3 VII 1920 r. Znajdowały się w nim również propozycje sprzedaży Gruzji i Armenii między innymi: 100 tys. pocisków do dział 3-calowych, 14 dział 3-calowych, 10 tys. karabinów oraz 1000 rewolwerów z 50 tys. sztuk amunicji. Została ona skierowana również do delegacji Gruzji i Armenii w Paryżu – MAE P, Europe URSS, vol. 644, s. 87–88.

²³ Z. Awałow, *Niezawisimost' Gruzii w międzynarodowej polityce 1918–1921*, New York 1982, s. 285; A. I. Czochełi, *Politika Francyi w odnoszenii Gruzii w 1917–1921 godach*, Tbilisi 1980, s. 65–70.

²⁴ MAE P, Europe URSS, vol. 664, s. 112.

²⁵ Liczyły one początkowo tyle broni i amunicji, iż można było przy ich pomocy wyposażyć 43 dywizje – R. G. Brinkley, *op. cit.*, s. 211.

bułgarskiej trafiło do niepodległych republik zakaukaskich 10 tys. karabinów i 18 997,3 tys. sztuk amunicji.

Według marszałka Ferdynanda Focha liczba dostarczonych karabinów była wystarczająca, natomiast brakowało naboju²⁶. Podobnie oceniały sytuację władze gruzińskie, które w połowie listopada 1920 r. zwróciły się do rządu francuskiego z prośbą o umożliwienie zakupu około 100 mln sztuk amunicji do karabinów oraz 129 tys. pocisków do różnego typu dział i moździerzy. Odpowiedź władz francuskich na ten apel była charakterystyczna dla stosunku Paryża wobec dostaw sprzętu wojskowego do Gruzji i Armenii jesienią 1920 r. Stwierdziły one, iż mogą dostarczyć zaledwie niewielką część potrzebnej amunicji (tylko 45 tys. pocisków artyleryjskich) pod warunkiem, że rząd Gruzji zapłaci za nie gotówką. Wymóg zapłacenia za tę dostawę od razu trudny był do zaakceptowania, biorąc pod uwagę permanentne kłopoty finansowe rządu gruzińskiego. O generalnym braku przychylności, a co najmniej obojętności władz paryskich wobec pomocy dla Tbilisi, może świadczyć fakt, iż sformułowano tę odpowiedź pomimo nacisków ze strony przedstawicieli Francji na Zakaukaziu, aby zacząć wreszcie wysyłkę zauważalnych dostaw sprzętu militarnego do regionu.

Postawa Paryża wynikała – jak już wspomniano – z pogarszającej się sytuacji wojskowo-politycznej Zakaukazia i wzrostu perspektyw na sowietyzację jego jeszcze niepodległych części. Groźba podporządkowania całego regionu Moskwie wzrosła wraz z podpisaniem rozejmu polsko-radzieckiego (12 października 1920 r. w Rydze). W jego wyniku duża część wojsk radzieckich zaangażowanych w walki z armią polską została skierowana na południe. Nastąpiło ponownie pogorszenie pozycji Armenii. Opisane wcześniej walki ormiańsko-radzieckie, które w połowie sierpnia 1920 r. uległy zawieszeniu z inicjatywy Rady Komisarzy Ludowych, w połowie października rozgorzały ponownie.

W połowie listopada 1920 r. siły „białych” na Południu Rosji dowodzone przez generała Piotra Wrangla zostały pokonane przez Armię Czerwoną. Tym samym przekreślone zostały rachuby Sprzymierzonych (a przynajmniej Francuzów) na utrzymanie jakiegokolwiek przyczółka do dalszej walki przeciwko „czerwonym” w tej części dawnego Imperium Romanów²⁷.

Pod wpływem tych zmian, których skutkiem był wzrost pozycji militarno-politycznej Moskwy na Zakaukaziu, również część ormiańskich kół politycznych zaczęła szukać porozumienia z rządem W. I. Lenina. Było to zrozumiałe biorąc pod uwagę fakt, iż na skutek coraz szerzej rozwijającego się ruchu kemalistowskiego na obszarach położonych na południe i zachód

²⁶ MAE P, Europe URSS, vol. 644, s. 126, 146.

²⁷ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1920 (dalej PRFRUS), vol. III, s. 625.

od ziem ormiańskich pojawiła się ponownie groźba masakry Ormian ze strony tureckich muzułmanów.

Informacje o silnych tendencjach proradzieckich (prorosyjskich) w Armenii w listopadzie 1920 r. dochodziły do Europy. Politycy alianccy zaczęli się zastanawiać, czy lepiej dostaw broni przeznaczonych dla tej republiki nie kierować do Gruzji²⁸. Jednak część dyplomatów zachodnich pod wpływem informacji (początkowo tylko o negocjacjach) na temat gruzińsko-radzieckiego porozumienia gospodarczego była przeciwna dostawom broni również do tego państwa²⁹.

Przekonanie części Sprzymierzonych o groźbie sowietyzacji Armenii znalazło potwierdzenie 2 grudnia 1920 r. Tego dnia pod wpływem ciężkiej sytuacji militarnej tej zakaukaskiej republiki w Erewaniu doszło do przewrotu bolszewickiego i przejścia władzy przez rząd radziecki (Rewkom). Na skutek tych wydarzeń władze francuskie wydały decyzję o blokadzie wysyłki do tego kraju sprzętu wojskowego zakupionego jeszcze przez rząd niepodległej Armenii³⁰.

Obawiając się podobnego rozwoju wypadków w Gruzji politycy alianccy, zwłaszcza reprezentanci Rządu Jego Królewskiej Mości, przeciwni byli dalszym dostawom broni do tej republiki³¹.

Wynikało to przede wszystkim z przekonania o braku możliwości obrony Gruzji otoczonej z trzech stron przez obszary wchodzące bezpośrednio w skład Rosji Radzieckiej albo tworzące część terenów jej satelitów. Niemniej na przykład rząd brytyjski skłonny był ułatwić zakupy dokonywane przez przedstawicieli rządu gruzińskiego od osób prywatnych. Jednak w związku z tym, iż potrzebne były dostawy wyposażenia i uzbrojenia dla od 50 tys. do 75 tys. żołnierzy armii gruzińskiej, tak ogromnych zamówień nie można było zrealizować w formie kontraktów prywatnych, bez pośrednictwa rządu. Potrzebne były zwłaszcza gwarancje rządowe co do formy płatności za to wyposażenie³². Poza tym znaczna część tego wyposażenia

²⁸ DBFP, vol. XII, s. 649.

²⁹ Na przykład przedstawiciel Anglii w Konstantynopolu H. Rumbold – DBFP, vol. XII, s. 648.

³⁰ 7 XII 1920 r. – MAE P, Europe URSS, vol. 644, s. 146.

³¹ Por. na przykład rozmowę premiera Anglii z ministrem spraw zagranicznych Gruzji Eugenim Gegeczkorim. W jej trakcie dyplomata gruziński zwrócił się z prośbą o udzielenie przez Anglię pomocy w formie dostaw wyposażenia dla 50 tys. żołnierzy gruzińskich. W odpowiedzi Lloyd George zapewnił tylko ogólnie, iż Wielka Brytania udzieli pomocy, ale bez określenia jej konkretnego charakteru – DBFP, vol. XII, s. 658–659. Por. apele przedstawicieli Francji i Anglii na Zakaukaziu o pomoc dla Gruzji – AA, 20N, vol. 186; MAE N, Londres C, vol. 593; DBFP, vol. XII, s. 662.

³² O rozmiarach potrzeb armii gruzińskiej świadczyć może chociażby informacja z 20 I 1920 r. o zapotrzebowaniu na kompletne umundurowanie dla 75 tys. żołnierzy, 75 tys. karabinów, 150 mln sztuk amunicji, 350 lekkich karabinów maszynowych, 120 ciężkich karabinów maszynowych, 8 mln sztuk amunicji do karabinów maszynowych, 40 dział górskich i 200 tys. pocisków do nich oraz 20 polowych dział 3-calowych ze 100 tys. pocisków etc. – DBFP, vol. XII, s. 663.

– wobec złej sytuacji militarnej Gruzji – powinna być dostarczona jak najszybciej na kredyt. Warunki jego spłaty miały być negocjowane w późniejszym terminie.

Decyzji o nieudzieleniu przez rządy Francji i Anglii szerszej pomocy w sprzęcie wojskowym dla Tyflisu nie zmieniło postanowienie mocarstw o uznaniu przez nie *de iure* gruzińskiej republiki 27 stycznia 1921 r. i nawiązanie z tym krajem pełnych stosunków dyplomatycznych. Taka postawa wydawała się być usprawiedliwiona – biorąc pod uwagę dalsze wydarzenia, jakie miały miejsce na Zakaukaziu. Dnia 15 lutego 1921 r. doszło do wybuchu walk sił zbrojnych ostatniej niepodległej republiki zakaukaskiej z formacjami Armii Czerwonej.

W trakcie tych starć przedstawiciele Francji i Anglii w regionie nadal apelowali do swoich rządów o pomoc materiałową dla Gruzji³³. Odpowiedzią na te monity była zgoda rządu francuskiego na dostawy materiałów wojennych dla ostatniej niepodległej republiki zakaukaskiej wydana 23 lutego 1921 r. Miały być one dostarczone z zapasów przeznaczonych początkowo dla Wrangla. Planowano przerzut 40 tys. karabinów, 550 karabinów maszynowych i zaledwie 2 mln sztuk naboju. Proponowano ich odsprzedanie po bardzo korzystnych cenach, wynoszących od 2 do 3% wartości sprzętu nowego (w sumie wartość dostawy miała być równa 264 tys. franków francuskich)³⁴. Ponadto gabinet paryski podjął 3 marca 1921 r. decyzję o wysłaniu do tego państwa 20 tys. strzelb oraz 30 mln naboju z „zapasów bułgarskich”³⁵.

Jednak wobec gwałtownie pogarszającej się sytuacji decyzje te nie miały praktycznego znaczenia³⁶. Na skutek przewagi liczebnej i w wyposażeniu Armii Czerwonej po ponad miesięcznych walkach resztki armii gruzińskiej skapitulowały w Batumi 18 marca 1921 r. Tego samego dnia rząd gruziński opuścił obszar Gruzji, która została podporządkowana Rosji Radzieckiej.

Wydaje się, iż decyzja rządu francuskiego o dostawach broni do Gruzji w lutym i marcu 1921 r. mogła wynikać częściowo z braku realnej oceny

³³ AA, 20N, vol. 186.

³⁴ MAE P, Europe URSS, vol. 655, s. 84, 96; AA, 20N, vol. 186.

³⁵ MAE P, Europe URSS, vol. 655, s. 126.

³⁶ Podobnie jak znaleziony w archiwum francuskiego ministerstwa spraw zagranicznych projekt kontraktu rządu francuskiego z rządem Gruzji (z marca 1921 r.). Planowano w nim przekazać młodej republice zakaukaskiej między innymi: 4 działa kalibru 76,2 mm, 5 tys. karabinów z 4 mln naboju, 100 aparatów telegraficznych, 500 telefonów oraz innego wyposażenia na łączną sumę 2,4 mln franków francuskich. W zamian Gruzja miała dostarczyć po preferencyjnych cenach 100 tys. t rudy manganu, od 500 do 800 t tytoniu oraz inne surowce – MAE P, Europe URSS, vol. 655, s. 103–109. Na marginesie można dodać, iż dostarczeniu tych materiałów wojennych sprzeciwiali się Brytyjczycy – MAE P, Europe URSS, vol. 655, s. 130. Było to zgodne z angielską polityką normalizacji stosunków z Rosją Radziecką, której wyrazem było podpisanie 16 III 1921 r. angielsko-radzieckiego porozumienia handlowego – tj. na dwa dni przed opuszczeniem obszaru Gruzji przez rząd Noe Żordanii. Por. MAE P, Europe Grande-Bretagne, vol. 61, s. 60.

sytuacji za Zakaukaziu. Pojawiło się przekonanie o możliwości skutecznego przeciwstawienia się tego państwa ofensywie Armii Czerwonej. Być może powstało ono pod wpływem optymistycznych ocen przedstawicieli francuskich w Gruzji na temat wartości bojowej armii zakaukaskiej republiki i jej zdolności do stawienia skutecznego oporu wobec ataku formacji bolszewickich. A może – co było bardziej prawdopodobne – propozycje te miały charakter propagandowy. Wskazywały na wolę Paryża pospieszenia z pomocą, której nie udało się zrealizować jedynie z powodu zbyt szybkiego upadku Gruzji. Taki gest propagandowy miał znaczenie, biorąc pod uwagę fakt, iż Francja była – z punktu widzenia odbioru w opinii publicznej – w gorszej sytuacji niż Anglia, która dostarczyła pewne ilości broni republikom zakaukaskim jeszcze w lipcu 1920 r.

Brak realnej pomocy militarnej wynikał z faktu, iż w sferze aktywności wojskowej Francji w 1920 r. i w początkach 1921 r. na plan pierwszy wysuwało się zaangażowanie w pomoc wojskową dla Polski, Czechosłowacji, wsparcie dla Wrangla oraz dążenie do utrzymania i ugruntowania wpływów Paryża w Cylicji oraz w Syrii. Dlatego też kwestię obecności militarnej (zaliczając również do niej pomoc materiałową) na obszarach zakaukaskich Francja traktowała w swojej polityce i aktywności wojskowej jako wątek drugoplanowy.

Przedstawione projekty pomocy militarnej dla Tbilisi były typowe dla taktyki Francji, Anglii, Włoch czy też Stanów Zjednoczonych wobec regionu zakaukaskiego. Wszystkie plany związane z aktywnością wojskową tych krajów wobec Gruzji, Armenii czy też Azerbejdżanu leżały najczęściej w sferze teorii. Prawie nigdy nie znajdowały swojego wyrazu w rzeczywistych posunięciach, które miałyby wpływ na kształtowanie stosunków na obszarze republik zakaukaskich.

Pomimo to, przedstawione kwestie są godne uwagi. Ściśle wiążą się z aspektami wojskowymi polityki Francji wobec dawnych obszarów Imperium Romanowów i Turcji Osmanów. Pozwalają lepiej zrozumieć stanowisko dyplomacji jednego z wiodących państw Ententy wobec kwestii wojny domowej w Rosji oraz ruchu kemalistowskiego w Turcji.

Paweł Olszewski

**THE QUESTIONS OF THE FRENCH MILITARY AID
FOR THE TRANSCAUCASIAN REPUBLICS IN THE YEARS 1919-1921**

The article presents the French plans of deliveries of arms for independent Georgia, Armenia and Azerbaijan. The very beginning of them are connected with the appeals of the representatives of those states to the French government for acceptance of the purchase of arms in France. During the period of the defeats of Denikin's army, at the beginning of 1920 and after the sovietisation of Azerbaijan in the end of April of that year, French and the other allies were considering the possibility of sending to Armenia and Georgia the arms that was former intended for the Denikin's „volunteers” and the armament delivered to them by defeated Bulgaria. Eventually in autumn 1920 Georgia and Armenia were supplied with some arms, that were not from the French stock and only partially satisfied the needs of their troops.

France once more considered the question of deliveries of armament for Georgia after the sovietisation of Armenia at the beginning of December 1920. But also those plans were not realised.

On March 1921 the question ceased to exist because of the conquest of Georgia by Bolsheviks. On of the main causes of the failure of these projects was their second importance for the policy and military activity of France, which was concentrated on a military aid for Poland and Czechoslovakia.